

Irrasjonalitet – det ubevisstes skjulte uttrykk

Kari Høydahl¹

In this article, I approach the source and origin of the phenomenon “the irrational man” through Freud’s notion of the unconscious. Some points of criticism to Freud’s theory will briefly be mentioned. Furthermore, it appears that the results of recent cognitive and neuroscientific research support the theory that parts of our psyche operate unconsciously. Finally, I summarize how the unconscious is understood in newer psychoanalysis, and suggest some implications of these forms of understanding. In summary I am positive to the possibilities that may lie in the exchanges between cognitive research / neuroscience and experience from clinical practice, and that they may expand the framework for future development of our basic understanding of the psyche.

Keywords: Cognitive research, Irrationality, neuropsychoanalysis, neuroscience, primary process, unconscious.

Innledning

*“The universe consists primarily of dark matter. We can’t see it, but it has an enormous gravitational force. The conscious mind – much like the visible aspect of the universe – is only a small fraction of the mental world. The dark matter of the mind, the unconscious, has the greatest psychic gravity. Disregard the dark matter of the universe and anomalies appear. Ignore the dark matter of the mind and our **irrationality** is inexplicable.” Joel Gold (2012).*

Ifølge de nyeste kosmologiske teoriene er mørk materie en form for materie

1. Kari Høydahl, psykoanalytiker. Bygdøy allé 21, 0262 Oslo, Norge, Mail: kari.hoydahl@gmail.com

som ikke kan observeres med teleskoper eller andre instrumenter, men som likevel utgjør mesteparten av materien i universet. Mørk materie er ikke påvist direkte, men er utledet av gravitasjonseffekten som observeres på synlig materie, stråling, og oppbygningen av universet. At mørk materie ikke kan observeres, gjør den til et av de største mysteriene i moderne astrofysikk. Likevel mener moderne astrofysikere at mørk materie finnes – for hvis mørk materie *ikke* finnes, blir universet enda mer gåtefullt.

Det ubevisste i psykologien ligner universets mørke materie i astrofysikken. Heller ikke det ubevisste kan observeres direkte. Likefullt øver det sin virkning på oss. I likhet med astrofysikeren skal vi i det ubevisste nærme oss noe som vi ikke kan erkjenne direkte, men som vi utleder må eksistere på bakgrunn av det vi kan observere, bl.a. når vi observerer **irrasjonalitet**.

I denne artikkelen vil jeg nærme meg fenomenet "det irrasjonelle mennesket" ved primært å drøfte hva det er innen psykoanalytisk tenkning som forstås som kilden eller opphavet til det irrasjonelle i oss: nemlig det **ubevisste**. Jeg begynner med å beskrive Freuds teori om det ubevisste. Så vil jeg vise til kritikk av psykoanalysens begrep om det ubevisste. Videre vil jeg gjennom nyere kognitiv og nevrovitenskapelig forskning bringe frem noen betydningsfulle bidrag som støtter teorien om at deler av vår psyke opererer ubevisst. Til slutt vil jeg vise hvordan det ubevisste forstås innen *nyere psykoanalyse*, og antyde noen konsekvenser av disse forståelsesmåtene.

Begrepet irrasjonalitet

Begrepet **irrasjonalitet** defineres generelt som *kognisjon, tenkning, verbale ytringer eller handlinger som fremstår som umiddelbart uforståelige*.

Filosofen Sebastian Gardner formulerer irrasjonalitet slik: "*The seeds of irrationality lie in a discrepancy between action and self-explanation*" s. 3 (1993) – altså et misforhold mellom hvordan vi handler, og hvordan vi forstår oss selv.

Når vi betrakter en persons adferd, tenker vi vanligvis at personen har en tilgang på grunnene til at han/hun gjør som hun gjør, og at den psykiske tilstanden som adferden manifesterer henger sammen på måte som personen selv forstår: han/hun har direkte tilgang på innholdet i sin egen psyke og skjønner hva som bor i den. Handler hun derimot irrasjonelt, forstår hun ikke hvorfor hun gjør som hun gjør – hun har ikke tilgang på grunnene til handlingen i sitt sinn, og hennes adferd fremstår for henne som uforståelig – nesten som om det er noe fremmed i henne som virker på henne, og som hun selv ikke har kontroll over.

Begrepet irrasjonell er ikke et psykoanalytisk begrep. Men psykoanalyse mener noe om hvor irrasjonalitet hos mennesker har sitt utspring. Psykoanalysen problematiserer forståelsen av det som tilsynelatende fremstår irrasjonelt, og viser til at det dreier seg om sjikt i oss som styres av en annen type logikk, som i et annet perspektiv **har** mening og **kan** forstås, har sin egen "rasjonalitet".

Dette nivået i vår psyke fungerer altså ut fra andre prinsipper, som er ubevisste, og som virker på oss slik at vi handler, opplever - tenker irrasjonelt.

Hverdagsirrasjonaliteten

Vi kjenner alle at vi kan ha følelser og reaksjoner som vi ikke greier å gjøre rede for på noen fornuftig måte, verken for oss selv eller andre. Vi synes kanskje selv at reaksjonene våre er for sterke eller upassende, de står ikke i forhold til situasjonen, vi kjenner oss forvirret, og at vi for oss selv blir uforståelige. Ideen om at i vårt sinn finnes noe vi ikke er bevisst, noe *ubevisst* som påvirker oss, hjelper oss til å forklare nettopp det *uforklarlige* ved våre handlinger, følelser og opplevelser.

I kulturen er "det ubevisste" allemannseie. Men det er all grunn til å understreke at det også – fortsatt - er "ingenmannseie". Vi bestreber å vise oss som rasjonelle og i kontroll, og benekter og bortforklarer det som virker mer uforståelig ved oss selv. Som om vi kan tenke det irrasjonelle bort. Begrepet irrasjonell får ofte en diagnostisk valør, og blir gjerne beskrevet som noe fremmed, som bare kommer forstyrrende inn i sjelen, på sett og vis utenfra, utenfor selvet - og som vi ikke engang vedkjenner oss som del av vårt selv. Det er gjerne lettere å betrakte det som del av andres psyke enn av vår egen.

Men vi erfarer stadig paradokser i både hvordan vi opplever oss selv og andre, og hvordan vi lever våre liv. Som Gold (2012) uttrykker det: "Det er mennesker som ønsker et stabilt ekteskap, men som allikevel til stadighet er utro overfor sin ektefelle - Det er mennesker som ønsker å lykkes i sitt arbeid, men som fortsetter å undergrave seg selv på jobb." (min oversettelse). Og vi kan fortsette: - Det er mennesker som ønsker å bli oppfattet som gode og snille mot sine medmennesker, men som fortsetter å slå sin ektefelle og sine barn. - Vi ønsker å leve lenge, men fortsetter å leve usunt uten trening og ved inntak av fet mat, etc., etc.

Vi har alle konflikter mellom hvordan vi ønsker å leve og hvordan vi faktisk lever. Disse paradoksene har det historisk vært vanskelig å forklare, inntil Freud introduserte sine teorier om det ubevisste. Selv om hypotesen om at vi har ubevisste sider av psyken er eldre enn Freud, ble den først utforsket syste-

matisk av ham. Men Freud visste at man også i andre fagfelt var opptatt av det ubevisste:

“The Concept of the unconscious has long been knocking at the gates of psychology and asking to be let in. Philosophy and literature have often toyed with it, but science could find no use of it.” (Freud, 1940, s 286)

Før Freud var vi hensatt til å bruke fornuftsbegrepet til å forklare oss selv.

Freuds ubevisste

Freud mente at det ubevisste aldri kan observeres direkte – det kan bare gripes gjennom dets manifestasjoner jmf. universets mørke materie. Men da har det ubevisste materialet allerede gått gjennom en transformasjonsprosess, og beveget seg inn i det Freud kalte det førbevisste.

Det ubevisste er ikke bearbeidet av logikk og fornuft. Opprinnelig tenkte Freud seg at det var våre drifter (Id), som lå i det ubevisste. Senere inkluderte han også andre deler og funksjoner i det ubevisste, f. eks at deler av ego er ubevisst. I Freuds (1915e, s. 195) modell om det ubevisste referer han til at det eksisterer *“a sharp and final division between the content of the two systems”* (bevisste og ubevisste), etablert ved puberteten. Han gjentar dette perspektivet i *“Repression”* (1915d).

Freud beskriver to ulike måter som sinnet kan virke på, primær- og sekundærprosesser, som er radikalt forskjellige: Primærprosesser er preget av det ubevisste, mens sekundærprosesser er typisk for logikken vi finner i det førbevisste og bevisste.

Det var gjennom Freuds studier av hvordan symptomer ble dannet og gjennom analyse av drømmer at han oppdaget en type mental fungering som var veldig forskjellig fra det som var del av vårt rasjonelle jeg, og som han senere kalte primærprosesser (Laplanche & Pontalis, 1973, s. 339). I Id, som er ubevisst, finner vi en psykisk fungering preget av *“kaos”*, med energi fra instinktene, som ikke er organisert og ikke har noen samlende og integrerende egenvilje. Her finner vi de tidlige fantasiene som tilhører barndommen, preget av manglende sortering ifht realiteten, og impulser som følger lystprinsipper og ikke realitetsprinsipper.

Freud (1915e) karakteriserte disse primærprosessene som ubevisste. Oppsummert hva som er i Freuds ubevisste:

Irrasjonalitet – det ubevisstes skjulte uttrykk

1. *Gjensidig utelukkende impulser eller ideer eksisterer gjerne side om side, uten at de oppleves som motsetningsfylte.* For eksempel kan hat og kjærlighet finnes samtidig i det ubevisste, mens vår bevissthet ville oppleve en dissonans mellom dem. I eksempelet tidligere i teksten kan vi forenklet si at en person som har et ubevisst behov for å kjenne seg som den viktigste i møte med enhver mann/kvinne, et ønske om å erobre, vil få vanskeligheter i forhold til det bevisste ønske om å ha et stabilt ekteskap.
2. *Mening kan forskyves lett fra et objekt, en person eller et bilde til et annet.*
3. *Ulike meninger eller følelser kan legges i et bilde eller objekt. Dette kalte Freud kondensering (fortetning).* Dette er et fenomen som er svært sentralt for å arbeide med bilder i drøm. Drømmer du om en katt, vil katten antagelig symbolisere flere ting for personen som drømmer drømmen. Det samme vil gjelde for hva som ligger bak vår kjærlighet til katter i vårt bevisste liv. Det er fortettet innhold og mening.
4. *Prosessene i vårt ubevisste er preget av tidløshet.* Det vil si at ideer er ikke ordnet i tid, og de endrer seg heller ikke over tid. Våre tidligste erfaringer fra spedbarnstiden ligger der fortsatt i arkaisk form, selv om årene har gått siden den gang, og vi nå er voksne.
5. Det ubevisste forholder seg *ikke* til ytre realitet, men representerer en *indre* psykisk realitet. Drømmer og hallusinasjoner oppleves som reelle.

Gjennom denne beskrivelsen av bevissthetens understrøm, vil det ut fra Freuds tenkning bli mer forståelig at vi tenker, føler og handler irrasjonelt. Denne delen av vår psyke vil således utøve et kontinuerlig press som søker utløp. Den representerer poler i oss, som kan komme til uttrykk på svært mange måter. Det kan oppleves som at "Plutselig gjorde jeg noe som strider helt mot hva jeg egentlig mener er riktig." "Det var noe i meg som skjøt frem." "Det var som noe fremmed tok over, en annen del av meg."

I tillegg vil også Freuds ubevisste bestå av fortrenge erfaringer og behov: Følelser, impulser eller lyster som vekker skam, skyld, angst eller uutholdelige konflikter, gjøres ubevisste for oss gjennom *forsvarsmekanismene*. Vi bedrar oss selv for å beskytte oss mot ubehaget ved å huske eller være bevisst disse delene av oss. Freud betegnet også det ubevisste som det *dynamisk ubevisste*: dvs. at psykiske reaksjoner i oss er resultat av konflikt mellom og kombinasjon av krefter i oss, som Freud mente var av driftsmessig natur.

Forståelse av symptomet/kompromissdannelse

Freuds ubevisste eksisterer i en annen form i oss, slik at vi ikke kan observere det direkte. Freud fremhevet at det som er ubevisst særlig kommer til uttrykk gjennom *forsnakkelser, symptomer, drømmer* og senere *overføring*.

Jeg vil stoppe opp ved symptomene, som er sett på som et sentralt uttrykk for irrasjonalitet, slik vi møter dem i praksis. De kan ses som *kompromissdannelser* i forhold til underliggende konflikt. Kompromissdannelse var Freuds (1916-17, s. 358-359) benevnelse på formen som et fortrent minne/impuls tar for å kunne bli tolerert av bevisstheten. I denne prosessen vil den fortrente ideen bli endret av forsvaret slik at den ikke kjennes igjen. Bak de tilsynelatende meningsløse symptomene, bak fobien, bak tvangshandlingene, bak de hysteriske lammelsene, ligger den opprinnelige impulsen skjult. Symptomene er et synlig uttrykk for, og samtidig hemmeligholdelsen av, det som er uutholdelig for vår bevissthet, ofte for våre egoideal. *Uttrykket* denne prosessen får, gjør at vi i første omgang ikke forstår, det fremstår irrasjonelt for oss.

Klinisk eksempel

Jeg vil nevne et eksempel fra min praksis. I min stilling på en psykiatrisk poliklinikk på 90-tallet fikk jeg en mann i 50-årene i behandling. Han kom fordi han plutselig hadde utviklet en heisfobi. Han kunne fortelle at han aldri hadde hatt noen psykiske plager eller symptomer tidligere, og at dette problemet hadde kommet kastende på ham. Han opplevde det som et mysterium at han plutselig hadde fått denne fobien – det var helt uforklarlig – helt irrasjonelt.

Mannen fortalte om en oppvekst som han synes hadde vært harmonisk og uproblematisk, bortsett fra at hans far døde da han var ca. 5 år. Han var enebarn og vokste opp alene med sin mor. Hun etablerte på sin side aldri et nytt forhold etter farens død. Han selv var gift og hadde to barn. Siste årene hadde morens helse skrantet, og han besøkte henne nærmest hver dag for å hjelpe henne med praktiske ting, men også for at hun ikke skulle kjenne seg så ensom. Hans heisfobi hadde skapt store problemer for ham i å gjennomføre besøkene hos moren, for moren bodde i en aldersbolig i 7. etg.

En heisfobi, som kommer plutselig og uten forvarsel. Hva var dette uttrykk for? Hvordan kan Freuds teori om det ubevisste kaste lys over denne uventede og uforståelige fobien som denne mannen hadde utviklet?

I timene utforsket vi forholdet til moren noe nærmere. Til hans forbauselse oppdaget han at han hadde store motstridende følelser til å stille opp for mo-

ren så mye som han gjorde. Han hadde alltid følt et ansvar for mor, hvordan hun hadde det, og husket mange episoder i barndommen og ungdommen, hvor han i stedet for å gå ut med venner, ble hjemme for å holde mor med selskap. Han husket det som nært og godt. Dette hadde vært en selvfølge for ham. I løpet av timene fikk han mer kontakt med frustrasjon han kjente overfor moren og også irritasjon, hvordan han har kjent seg hengende fast i hennes behov. Denne polen i ham hadde vært ubevisst, men ble symbolisert uttrykt for ham ved heisfobien – angst for å bli sittende fast og ikke komme seg ut av heisen – bli kvalt – være fast i forholdet til moren – ikke kunne puste. (Følte seg fanget inne i moren.) Vi kan med Freuds begreper tenke at det hadde foregått en forskyvning fra denne mannens følelser overfor moren over på et annet objekt - heisen, som innebar en kompromissdannelse i forhold til den underliggende konflikten.

I løpet av behandlingen utsatte han seg for heisfobien, og angsten avtok. Han var opptatt av å regulere bedre hvor mye han stilte opp for moren, og fikk organisert inn mer hjemmesykepleie.

Kritikk av Freuds ubevisste

Freuds begrep om det ubevisste er blitt møtt med skepsis fra flere hold. En grunnleggende generell kritikk av Freuds ideer er at de ikke har latt seg validere uavhengig av teorien som de er utledet fra. En annen velkjent kritikk av Freuds teori om psyken er at teorien bærer preg av en homunculusbasert forklaringsmodell. Det vil si at vi med Freuds teori må postulere en menneskelignende instans med intensjoner inne i deler av psyken som styrer hvilke deler av sinnet bevisstheten skal gis tilgang på eller skjermes mot. Problemet er hvordan denne instansen så får tilgang på det som skal forbli i det ubevisste. Denne kritikken kan lett rettes mot Freuds teori om det ubevisste: f.eks. hvordan foregår det han kaller "sensur" mellom det ubevisste/førbevisste og det bevisste? Hva slags instans sørger for innsetting av forsvarsmekanismer? Freud skriver selv at:

"all the acts and manifestations which I notice in myself and do not know how to link up with the rest of my mental life must be judged as if they belonged to someone else: they are to be explained by a mental life ascribed to this other person." (1915e, s. 169)

Det er nærliggende å forstå Freuds beskrivelse av det ubevisste her at han tenkte at psyken er delt opp i to bevisstheter, som om vi har et oppdelt selv.

Daniel M. Wegner, en forsker innen sosial kognisjon sier det slik:

"Whenever we explain a behavior by saying that some personlike agent inside the person simply caused it, we have imagined a homunculus and have thereby committed a classic error of psychological explanation." (2005, s. 20)

Men senere i Freuds tekst om det ubevisste skriver han at det blir galt å slutte oss til at det at vi opplever at ulike sider av oss selv er som fremmede, betyr at vi har to, tre, ja, kanskje fire ulike selv i oss, og som fungerer adskilt fra hverandre.

"Thus we have grounds for modifying our inference about ourselves and saying that what is proved is not the existence of a second consciousness in us, but the existence of psychical acts which lack consciousness." (1915e, s. 170)

Til tross for Freuds moderering her, har kritikken om splitting av selvet som ligger i hans teori om psyken blitt debattert av mange, og forsøkt imøtegått igjen av andre. Se blant annet Jonathan Lear (1998, s. 80-90, 2005, s. 24-30) og Sebastian Gardner (1993). De tenker begge at en slik splitting av selvet ikke er fruktbar, og argumenterer på ulike måter for en alternativ forklaring.

"The New Unconscious"

Til tross for kritikken av Freuds begrep om det ubevisste, har det de siste tiårene foregått utstrakt forskning i feltet sosial kognisjon og nevrovitenskap som gir støtte til at mye av vår mentale fungering faktisk foregår ubevisst. *Hvordan* disse ubevisste prosessene arter seg, hva slags prinsipper de opererer ut fra, er det likevel ikke enighet om innen psykologien².

"Det kognitive ubevisste" ble først beskrevet av Kihlstrom (1987). I denne artikkelen tar han utgangspunkt i datamaskin-metaforen for å vise hva slags ubevisste komplekse mentale prosesser som faktisk foregår i menneskesinnet. Tidligere var det en oppfatning av at slike prosesser krevde bevissthet for å kunne gjennomføres. Han gjennomgår forskning på automatiserte prosesser,

2. Det er ikke denne artikkelens målsetning å kritisk gjennomgå denne forskningen, men kun referere til noen hovedperspektiver og interessante enkeltstudier.

subliminal persepsjon, implisitt hukommelse og hypnose. Kihlstrom viser til eksperimenter som viser klart at vår bevissthet, tanker og handlinger er påvirket av komplekse ubevisste kognitive prosesser.

“Experiments on automaticity are important because they indicate that a great deal of complex cognitive activity can go on outside of conscious awareness, provided that the skills, rules, and strategies required by the task have been automatized. They expand the scope of unconscious preattentive processes, which were previously limited to elementary perceptual analyses of the physical features of environmental stimuli. Now it is clear that there are circumstances under which the meanings and implications of events can be unconsciously analyzed as well. Thus, people may reach conclusions about events—for example, their emotional valence (17)—and act on these judgments without being able to articulate the reasoning by which they were reached. This does not mean that cognitive activity is not involved in such judgments and inferences; it only means that the cognitive activity, being automatized, is unconscious in the strict sense of that term and thus unavailable to introspective awareness.”
(Kihlstrom, 1987, s.1447)

Det ubevisste som Kihlstrom beskriver er svært annerledes enn Freuds ubevisste: *“In fact it is rather cold, apparently rational, and amotivational, compared to the heat and irrationality of psychoanalytic drives and conflicts.”* (Uleman, 2005, s. 5)

Men senere studier viser til at ikke bare kognitive prosesser er ubevisste, men også følelser, motiver og målrettet adferd må inkluderes (Uleman, 2005, s. 9). Interessante studier viser også til at mye kommunikasjon fra andre formidles nonverbalt, uten at verken “sender” eller mottaker er bevisst at det har blitt sendt, mottatt og fortolket (Choi, Gray & Ambady 2005). Disse studiene kan vi si bekrefter klinikerens erfaring av at bruk av egne fornemmelser og opplevelser i behandlingssituasjonen (motoverføringen, projektiv identifikasjon), kan gi tilgang til mer ubevisste sider ved pasienten, og omvendt³.

Det er betydningsfullt at det innen akademisk psykologi har vært mulig

3. Forskningen om *speilnevroner* gir også en nevrovitenskapelig forklaring på vår erfaring av at vi ofte har en umiddelbar og direkte oppfatning av andres intensjoner. (Iacoboni, Molnar-Szakacs, Gallese, Buccino, Mazziotta & Rizzolatti G. (2005).

gjennom eksperimenter å kartlegge hvordan vår psyke fungerer, som blant annet gir støtte til Freuds teori om at vi har ubevisste nivåer i oss. Westen (1999) sier det enda mer spisset:

“... a central claim has long been that unconscious processes, like other psychoanalytic constructs, lack any basis in scientific research. In recent years, however, a large body of experimental research has emerged in a number of independent literatures. This work documents the most fundamental tenet of psychoanalysis—that much of mental life is unconscious, including cognitive, affective, and motivational processes. This body of research suggests some important revisions in the psychoanalytic understanding of unconscious processes, but it also points to the conclusion that, based on controlled scientific investigations alone (that is, without even considering clinical data), the repeated broadside attacks on psychoanalysis are no longer tenable.” (1999, s.1061).

Andre forskere kommer med lignende vurderinger av Freuds ubevisste (Bargh & Morsella, 2008). De viser til at Freuds beskrivelse av det ubevisste – som det som kontinuerlig påvirker oss i dagliglivet, er betydelig mer detaljert beskrevet av Freud, enn de ubevisste prosessene forskningen innen kognitiv og sosial psykologi har kunnet avdekke.

“Over the years, empirical tests have not been kind to the specifics of the Freudian model, though in broadbrush terms the cognitive and social psychological evidence does support Freud as to the existence of unconscious mentation and its potential to impact judgments and behavior...Regardless of the fate of his specific model, Freud’s historic importance in championing the powers of the unconscious mind is beyond any doubt.”

Det finnes også forskning som mer spesifikt forsøker å studere Freuds ubevisste, for eksempel det Freud beskrev som primærprosessfungering (f.eks. Brakel, Kleinsorge, Snodgrass, & Shevrin, 2000). Forskning på primærprosesser kan spores helt tilbake til 1917, Poetzl, 1917 som referert av Brakel et al (2000). Til tross for at forfatterne av artikkelen peker på begrensninger i forhold til sitt forskningsdesign, mener de generelt å finne støtte for eksistens av psykens ubevisste fungering og av at ubevisst mentalisering er organisert gjennom pri-

mærprosesslinjer. For en oppsummerende gjennomgang av forskningen innen ubevisst prosessering, se Sletvold (2014).

Generelt gir altså forskning støtte til at mye av vår psyke er ubevisst, dvs. at mye psykisk fungering foregår i form av automatisert prosessering, som vi ikke har bevissthet om, og som dessuten også kan være av komplisert art. Men de spesifikke mekanismene som Freud beskrev i sin omfattende teori om psyken, har vært mindre prøvet ut i kontrollerte vitenskapelige studier. Vi kan altså slå fast *at vår psyke fungerer ubevisst*. Men hvordan disse systemene fungerer, har de ulike forskningstradisjonene forskjellig syn på.

Psykoanalysens møte med hjerneforskningen

De siste tiårene har det vært mye utveksling mellom psykoanalytisk tenkning og resultater fra hjerneforskning. En disiplin som kalles "Nevropsykoanalyse" (Solms & Turnbull, 2011) har vokst frem, med særlig hjerneforskeren og psykoanalytikeren Mark Solms som toneangivende. I denne tradisjonen har man blant annet studert mennesker som har fått hjerneskader etter å ha vært utsatt for ulykker. Det har da blitt kartlagt hvordan disse skadene innvirker på sentrale nevropsykologiske funksjoner og hvordan disse kan bekrefte eller avkrefte deler av Freuds teori om psyken. Det er interessant at en metode for denne forskningen også er å ha mennesker med slike klart identifiserte hjerneskader i psykoanalyse. Dette gir "*...direct access to the subjective mental life of the (neurological) patient in precisely the same way that psychoanalysts traditionally gather data about psychiatric (or "normal") patients.*" (Solms & Turnbull, 2011, s. 139).

En vil da generelt anta at hvis pasienten har en skade i et spesifikt område i hjernen som er forbundet med spesielle psykiske funksjoner, vil dette komme til syne i den analytiske prosessen. Freuds teori om mekanismene i psyken kan med denne metoden verifiseres eller avkreftes med støtte av det vi kjenner til om hjernestrukturenes geografi og funksjoner.

Et sentralt bidrag fra Solms er forskningen om hjerneaktivitet og drøm:

"The available neuroscientific evidence, therefore, is compatible with Freud's conception of where and how the dream process is initiated (for example, by an arousing stimulus which activates the emotional and motivational systems), and of where and how it terminates (such as by abstract thinking in the memory systems, which is projected backwards in the form of concrete images onto the perceptual systems)." (Solms, 2001, s. 85)

Grunnlaget for Freuds teori om drømmen får her støtte i Solms hjerneanatomiske studier. Drømmeaktivitet har tilgang på impulser fra hjerneområder som vil kunne støtte Freuds teori om at drømmer er meningsbærende, og ikke bare tilfeldige uttrykk for hjernens aktivitet under søvn. Forholdet mellom Ego og Id er også problematisert (Solms, 2013). Her fremsettes en hypotese om at de impulsene Freud mente ga grunnlag for det han kalte Id, er enda mer tilgjengelige enn det som defineres som Ego. Dette snur opp ned på Freuds teori om hvilke deler av psyken som er ubevisste. Solms tar utgangspunkt i hvilke deler av hjernen som er sete for våre affekter (Id) og hvor kognitiv bevissthet (Ego) finnes i hjernen. Han viser til at hjernestammemekanismer er avledet fra den autonome delen av kroppen som er assosiert med affektiv bevissthet, mens de kortikale mekanismene av hjernen er avledet fra de sensomotoriske deler av kroppen og er assosiert med kognitiv bevissthet.

“Moreover, the upper brainstem is intrinsically conscious whereas the cortex is not; it derives its consciousness from the brainstem. These facts have substantial implications for psychoanalytic metapsychology because the upper brainstem (and associated limbic structures) performs the function that Freud attributed to the id, while the cortex (and associated structures) performs the functions he attributed to the ego. This means that the id, is the fount of consciousness and the ego is unconscious in itself.” (Solms, 2013, s.5)

Selv om Solms her får vist hvilke muligheter som ligger i den nevrovitenskapelige kunnskapen, skriver han at for psykoanalytikeren er “the final court of appeal” den kliniske situasjonen, og oppfordrer fagfolk til å sjekke de teoretiske nyvinningene i forhold til egne psykoanalytiske erfaringer (s.18, 2013). Å bruke nevrovitenskapelig metode og resultater for å avkrefte/bekreftede Freuds teorier, har blitt møtt med skepsis av flere psykoanalytikere, se bl.a. Blass & Carmeli (2007). De peker på faren ved en slik tilnærming til psykoanalysen: *“Relying on a biologistic perspective, whereby only what is biological is real, this new trend in effect offers a vision of psychoanalysis that limits the significance of the unique psychoanalytic concern with the understanding of meanings and the role of discourse in discerning and justifying these meanings.” (s. 18).*

Vil det nevropsykoanalytiske perspektivet utarme eller berike den psykoanalytiske teori og metodeutvikling? Jeg tenker faren for at den biologiske bekrefteisen fremstår mer objektiv og sann enn den subjektivt opplevde, definitivt er til stede, og den får dermed lett forrang vitenskapelig sett. Dette vil være pro-

blematisk i en tid hvor det psykiatriske fagfeltet preges av biologiske forklaringsmodeller på psykiske lidelser, og hvor korrigerende av "kjemisk ubalanse" ved bruk av medisiner har en fremskutt plass. På den annen side kan en også se det motsatte: nevropsykoanalysen studerer bl.a. Freuds teorier, som Freud utviklet gjennom sine erfaringer med pasienter i psykoanalyse. Hans teori er utledet fra det subjektive. At disse erfaringene kan bekreftes rent hjerneorganisk, kan sees som en sterk anerkjennelse av hvilke "sannheter" en slik tilnærming i seg selv kan befordre? Neste spørsmål vil være om nevropsykoanalytiske forskningsresultater har relevans for klinikerne mer direkte i sitt daglige arbeid med pasienter? Mange stiller seg tvilende til det også undertegnede. Se for øvrig Blass & Carmeli (2007) og Sletvold (2014).

Nyere konseptualiseringer av det ubevisste – bevegelse mot her og nå

Hvordan har så forståelsen av det ubevisste utviklet seg *innen* psykoanalysen? Teorien og tenkningen har i hovedsak utviklet seg gjennom erfaring med det enkelte kasus. Men også her hentes det inn perspektiver og resultater fra tilstøtende disipliner.

Det er nær hundre år siden Freud utga sine teorier om det ubevisste. Etter Freud finner vi et mangfold av psykoanalytiske teorier og tankesystemer. Det er derfor ikke overraskende at et nøkkelbegrep som det ubevisste i dag også dekker en del andre fenomener og områder enn Freuds opprinnelige definisjon.

I vår implisitte teoretiske tenkning om Freuds opprinnelige beskrivelse av det ubevisste, bruker vi gjerne romlige begreper når vi skal forstå det ubevisste (Reed, 2003). Selv om vi vet at psykens geologi er metaforisk, blir vi påvirket av hvordan vi spontant tenker om fenomenet. Freuds ubevisste vil vi primært betrakte som noe *inne* i psyken hos individet, bestående av tre lag (ubevisst/prebevisst/bevisst). Vi tenker også spontant i en *arkeologimodell*, at vi beveger oss "nedover" i tid i psyken, til de dypere lag av det ubevisste hvor de aller tidligste erfaringene er lagret.

Ved Kleins begrep om proaktiv identifikasjon, ble et nytt metaforisk nivå om ubevisste prosesser introdusert, som ikke var vertikalt som Freuds begrep, men *horisontalt*, mellom to personer i interaksjon. Bions containerbegrep artikulere ytterligere denne dreiningen hvor deler av selvet migrerer over i den andre, og blir assimilert (Bohleber, 2011). Det samme kan sies om Paula Heimanns (1950) definisjon av motoverføringsbegrepet: terapeutens opplevelser

av pasienten er uttrykk for sider ved pasientens psyke. Det er en utveksling som foregår ubevisst mellom to i interaksjon.

Det ubevisste blir da mindre plassert og artikulert *intrapsykisk* dvs. inne i sinnet til pasienten, men blir lokalisert som en dimensjon i den *interpersonlige* relasjonen mellom pasienten og andre. Subjektene blir mer gjennomtrengelige, ulike nivåer av oss selv er "ute" i en slags felles psykisk verden, avgrensningene mellom oss selv og andre er mindre til stede. Symington (1985) beskriver det ved at det en person projiserer ut, har en effekt på oss, slik at vi gjennom vårt selv kan få en inngang til den andres ubevisste. (Jf. Heimann, 1950). Relasjonell psykoanalyse er også et godt eksempel på denne dreiningen, Aron (1996), Mitchell & Aron (1999), samt Aron & Harris (2005). Et skarpt skille mellom bevisst/ubevisst, intrapsykisk/interpersonlig blir utfordret.

Oppsummert kan vi se flere sentrale dreiepunkter som har fått implikasjoner for hvordan vi i dag tenker at det ubevisste og irrasjonelle trer frem.

- Bruk av *motoverføring* som viktigste instrument for å fange opp ubevisste aspekter hos pasienten.
- *Objektrelasjonsteoriens* utvikling: Mennesket er primært relasjonssøkende (fra drift til relasjon). Endring i synet på behandlingssituasjonen: fra en-person perspektiv til to-person. Å forstå pasienten og behandler i samspillet. *Overføring/motoverføring* er hovedfokus for det ubevisstes fremtreden.
- Det er mindre fokus på menneskesinnet ut fra *arkeologimetaforen*. Fokuset er heller på *her og nå i analyserelasjonen*.

Med dette som bakteppe vil jeg særlig trekke frem et viktig bidrag for endret syn på "det ubevisste" fra de britiske psykoanalytikerne Joseph og Anne-Marie Sandler (1984). På midten av 1980-tallet videreutviklet de Freuds modell om det ubevisste, og skilte mellom det de kalte "*past unconscious*" (fortidige ubevisste) og "*present unconscious*" (nåtidige ubevisste). Det fortidige ubevisste tenkte de bestående av fantasier, impulser og oppfatninger fra tidlig barndom (0-6 år). Innholdet i det fortidige ubevisste tilfører ubevisste tanker, fantasier, ønsker og minner til det nåtidige ubevisste. Det skjer ved dette en gjenskapelse av det fortidige ubevisste i det nåtidige.

Sandler og Sandler tenkte seg videre at det som er lagret i det fortidige ubevisste, aldri kan hentes frem direkte. Her følger de Freuds beskrivelse av det ubevisste. Det kan bare nås indirekte gjennom fokus på det nåtidige ubevisste. De utviklet disse perspektivene i møte med økende fokus i behandlingspraksis

på å tolke her og nå i overføringen, fra bl.a. Gill (1982) og Gill & Hoffman (1982), og mindre bruk av overføringstolkninger om det fortidige. Fokuset var her og nå i samspillet mellom analytiker og analysand. Sandlerers perspektiver var også del av en debatt om hvorvidt pasienten i det hele tatt kan få tilgang til tidlige fortrenge minner i en analyse, og dernest om dette er nødvendig for å skape positiv endring for analysanden. Jeg skal ikke gå videre på dette, men nevne en annen teoretiker som fulgte i Sandlerers fotspor.

Den britiske forskeren og psykoanalytiker, Peter Fonagy (1999, 2004) følger Sandler i at endring i psykoanalyse skjer gjennom endring av det nåtidige ubevisste, og ikke ved å avdekke fortrenge tidlige barndomsminner, slik Freud mente.

Fonagy trekker også veksler på kognitiv nevrovitenskap for ytterligere å begrunne sine perspektiver. Han viser til at nevropsykologisk forskning indikerer at vår hjerne har i alle fall to adskilte hukommelsessystemer: et implisitt (proseduralt) hukommelsessystem og et eksplisitt (deklarativt) hukommelsessystem. I det eksplisitte hukommelsessystemet lagres det som vi kan få direkte tilgang til fra vår fortid. I det implisitte systemet lagres informasjon som kan hentes opp, men uten at vi kan huske det direkte. Ifølge Fonagy viser nevropsykologisk forskning at disse to systemene fungerer uavhengig av hverandre, og at implisitt hukommelse er skapt utviklingsmessig tidligere enn eksplisitt hukommelse. Psykoanalyse vil særlig arbeide med implisitt hukommelse. Han viser også til nødvendigheten av et fokus her og nå i relasjonen:

Fonagy skriver:

“The only way we can know what goes on in our patient’s mind, what might have happened to them, is how they are with us in the transference. They come to us with a kind of model – a network of unconscious expectations or mental models of self – other relationships. Individual experiences that have contributed to this model may or may not be ‘stored’ elsewhere as discrete autobiographical memories, but in either case the model is now ‘autonomous’, no longer dependent on the experiences that have contributed to it. The models exist non-consciously as procedures (Conway, 1996) that organise interpersonal behaviour but are not consciously accessible to the individual unless attention is specifically directed to them.

The models are not replicas of actual experience but are undoubtedly defensively distorted by wishes and fantasies current at the time of

the experience. Thus in no sense can they be thought of as bearing testament to historical events." (Fonagy, 1999, s 216)

Konsekvensene av Sandler og Fonagys bidrag til forståelse av det ubevisste er at vi i behandlingssituasjonen trekkes mot et her-og-nå-fokus. Det ubevisste – kilden til irrasjonalitet – tegner sine spor her og nå i relasjonen, i pasientens væremåte med oss. Bidraget til denne dreiningen mot her og nå i relasjonen er også uttrykk for bidrag fra Klein og postkleinianerne. De fokuserer på den totale interpersonlige situasjonen som skapes i behandlingsrelasjonen (Joseph 1985, 2013).

Til slutt vil jeg trekke frem en annen teoretiker som med sine begreper løfter inn en særlig *fenomennær* måte å vise hvordan det ubevisste gir seg til kjenne: Christopher Bollas. I en bok kalt *The shadow of the object. Psychoanalysis of the unthought known* (1987), skriver han om det ubevisstes tilstedeværelse, som "the unthought known".

I utgangspunktet tenker Bollas seg at spedbarnet preges av et slags psykologisk "genetisk" utgangspunkt som ligger klart for å realisere seg, det sanne selvet. Barnet er fylt av en ubevisst fantasiverden, som er kilde til Id. Barnet erfarer den jevnlige kontakten med mor og andre omsorgspersoner. Dette lagres ordløst i barnet. Bollas kaller våre lagrede relasjonserfaringer "the shadow of the object". Han viser til at;

"The object can cast its shadow without a child being able to process this relation through mental representations or language, as, for example, when a parent uses his child to contain projective identifications." (s. 3, 1987)

Vi erfarer som barn at foreldre påvirker oss, men vi har ikke tenkt om det. Bollas kaller denne erfaringen "the unthought known". "The unthought known" vil her forstås som del av Freuds ubevisste, og Sandler "past unconsciousness", som kommer til syne gjennom "present unconsciousness." Du kjenner effekten av "the unthought known", men vet ikke opphavet, som den mørke materien i universet.

I vårt møte med den voksne pasienten erfarer vi hva som er etablert gjennom den intersubjektive utveksling mellom mor og barnet. Vi merker det gjennom pasientens ordløse kommunikasjon gjennom mekanismene proaktiv identifikasjon og i egen motoverføring. Som behandlere vil arbeidet i stor grad være at vi gjennom vår kontakt med pasienten: "Reliving through language of that which is known, but yet not thought."(s.4).

"Unthought known" ligger der egentlig i oss og blant oss i et her-og-nå, og driver oss til å leve ut noe som vi i utgangpunktet ikke forstår, som kjennes fremmed og uforklarlig ut – bortenfor det rasjonelle.

Ny kongevei

I psykoanalysen i dag betraktes fortsatt tolkning av drømmer, forståelse av symptomer, forsnakkelser og overføring, som sentrale uttrykk for ubevisst innvirkning, og som viktige kilder for å forstå irrasjonelle prosesser i oss. Men det som i dag fremstår som den mest sentrale arena for det ubevisstes fremtreden, er overførings-/motoverføringsrelasjonen mellom pasient og terapeut, og i et her-og-nå. For Freud var drømmene kongeveien til det ubevisste, til det irrasjonelle i oss. I dag kan vi si at kongeveien til å forstå vår irrasjonalitet finner vi i *relasjonen i et her-og-nå*. Potensialet for endring ligger i perspektivet om at det som har oppstått i en relasjon, må bli levendegjort i en relasjon igjen, for så å bli bearbeidet og bevisstgjort i den nye relasjonen som analysesituasjonen tilbyr. Det følger av denne dreiningen at analytiker og analysand vil ha sin oppmerksomhet i større grad rettet mot relasjonen i et *her- og- nå* (nåtid), og i mindre grad et *der- og- da* (fortid).

I Freuds modell om det ubevisste referer han til at det ved puberteten etableres "*a sharp and final division between the content of the two systems*"(1915e) (bevisste og ubevisste). Som jeg har vist til, erfarer mange i dag at det er kunstig å fremheve at det eksisterer et slikt skarpt skille mellom det bevisste og ubevisste, og da heller ikke et skarpt skille mellom det rasjonelle og irrasjonelle. Det er heller iboende i psyken et kontinuerlig press/innvirkning fra deler av psyken som opererer ut fra andre prinsipper enn det rasjonelle, og som skaper glidende overganger mellom vår rasjonalitet og det vi kaller irrasjonalitet. Det bevisste og ubevisste, rasjonelle og irrasjonelle, eksisterer i et kontinuum.

Siste tiårenes forskning innen sosial kognisjon og nevrotenskap gir interessante bekreftelser på vår psykes ubevisste sider, selv om de i mindre grad gjennom kontrollerte studier har kunnet bekrefte de spesifikke mekanismene Freud mente å finne gjennom sin omfattende kliniske erfaring med pasienter i analyse. Metodene for å utforske ubevisst innvirkning er ulike i de to tradisjonene: ved stringente forskningseksperimenter – eller ved kliniske studier (kasus-studier). M. Solms praktiserer imidlertid en kombinasjon av disse tilnærmingene. Det er å håpe at mer utveksling mellom disse tradisjonene vil virke utvidende for fremtidig utvikling av vår basalforståelse av psyken.

Referanser

- Aron, L. (1996). *The meeting of minds. Mutuality in Psychoanalysis*. The Analytic Press, NY.
- Aron, L. & Harris, A. (2005). *Relational Psychoanalysis. Vol 2. Innovation and Expansion*. The Analytic Press. NY.
- Bargh, J. A. & Morsella, E. (2008). The Unconscious Mind. *Perspectives on Psychological Science*. (3), 73-79.
- Blass, R. & Carmeli, Z. (2007). The case against neuropsychoanalysis. On fallacies underlying psychoanalysis' latest scientific trend and its negative impact on psychoanalytic discourse. *International Journal of Psychoanalysis*, 88 (1), 19-40.
- Bohelber, W. (2011). Response to: The Unconscious. What is your theory of the unconscious processes? What are other theories that you would contrast with your conceptualization? *Int. J. of Psychoanalysis*. 92 (2), 285-288 .
- Bollas, C. (1987). *The shadow of the object. Psychoanalysis of the unthought known*. Free association books, Great Britain.
- Brakel, L.A., Kleinsorge, S., Snodgrass, M. & Shevrin, H. (2000). The primary process and the unconscious: experimental evidence supporting two psychoanalytic presuppositions. *Int J Psychoanal*. 81 (3), 553-569.
- Choi, Y.S., Gray, H.M. & Ambady, N. (2005). The Glimpsed World: Unintended Communication an Unintended Perception. Kap 12 s. 309-333. I "The New Unconscious", Has-sin, Uleman & Bargh (ed.) Oxford University Press. N.Y.
- Fonagy, P. (1999). Memory and therapeutic action. *Int. J. of Psycho-Analysis*, 80, 215-223.
- Fonagy, P. (2004). *The past unconscious or the present unconscious: where is the appropriate focus for psychoanalytic work?* Foredrag gitt ved Europeisk psykoanalytisk konferanse i Finland 2004.
- Freud, S. (1915d). *Repression*. St. Ed. XIV, 141-158.
- Freud, S. (1915e). *The Unconscious*. St. Ed. XIV, 159-215.
- Freud, S. (1916-17). *Introductory Lectures on Psycho-Analysis*. St. Ed. XVI, 357-376.
- Freud, S. (1940 (1938)). *Some Elementary Lessons in Psycho-analysis*. St. Ed. XXIII, 279-286.
- Gardner, S. (1993). *Irrationality and the philosophy of psychoanalysis*. Cambridge University Press. UK.
- Gill, M. M. (1982). *Analysis of the Transference. Vol I. Theory and Technique*. International Universities Press. Madison, Connecticut.
- Gill, M. M. & Hoffman, I. Z. (1982). *Analysis of Transference. Vol II. Studies of Nine Audio-Recorded Psychoanalytic Sessions*. International Universities Press. Madison, Connecticut.
- Gold, J. (2012). What is your favourite deep, elegant or most beautiful explanation? *The Dark Matter of The Mind*. <https://edge.org/response-detail/11095>. Internettbasert diskusjonsside: www.edge.org
- Heimann, P. (1950). On counter-transference. *International Journal of Psychoanalysis*, 31, 81-84.
- Iacoboni M., Molnar-Szakacs I., Gallese V., Buccino G., Mazziotta J.C., Rizzolatti G. (2005). Grasping the intentions of others with one's own mirror neuron system. *Public Library of Science*, 3, 529-535.
- Joseph, B. (1985). Transference: the total situation. *Int. J. Psycho-Anal.* 66, 447-454.
- Joseph, B. (2013). Here and Now: My Perspective. *Int. J. Psycho-Anal.*, 94, 1-5.
- Kihlstrom, J., F. (1987). The cognitive unconscious. *Science*, 237, 1445-1452.
- Laplanche, J. & Pontalis, J.-B. (1973). *The Language of Psychoanalysis*. Karnac Books. London.

- Lear, J. (1998). *Open Minded. Working out the logic of the soul*. Harvard University Press.
- Lear, J. (2005). *Freud*. Routledge. NY and London.
- Mitchell, S. A. & Aron, L. (1999). *Relational Psychoanalysis. The Emergence of a Tradition*. The Analytic Press. NY.
- Reed, G.S. (2003). Spatial Metaphors of the Mind. *Psychoanal. Q.*, 72, 97-129
- Sandler, J. & Sandler, A. (1984). The Past Unconscious, the Present Unconscious, and Interpretation of the Transference. *Psychoanal. Inq.*, 4, 367-399.
- Sletvold, H. (2014). Nevropsykoanalysen i dag. Et personlig synspunkt. *Matrix*, 4, 246-258.
- Solms, M. (2001). The Interpretation of Dreams and the Neurosciences. *Psychoanal. Hist.*, 3, 79-89
- Solms, M. & Turnbull, O.T. (2011). What Is Neuropsychoanalysis? *Neuropsychoanalysis: An Interdisciplinary Journal for Psychoanalysis and the Neurosciences*, 13 (2), 133-145.
- Solms, M. (2013). The Conscious Id. *Neuropsychoanalysis: An Interdisciplinary Journal for Psychoanalysis and the Neurosciences*, 15(1), 5-19.
- Symington, N. (1985). Phantasy Effects that which it Represents. *Int. J. Psycho-Anal.* 66, 349-357.
- Uleman, J. S. (2005). Introduction: Becoming aware of the *New Unconscious*. S. 3-15 i "The New Unconscious", Hassin, Uleman & Bargh.(ed) Oxford University Press. N.Y.
- Wegner, D. M. (2005). Who Is the Controller of Controlled Processes? Kap 1. s. 19-36, i "The New Unconscious", Hassin, Uleman & Bargh.(ed) Oxford University Press. N.Y.
- Westen, D. (1999). The scientific status of unconscious processes: is Freud really dead? *J Am Psychoanal Assoc.* Fall; 47(4), 1061-1106.

Sammendrag

I denne artikkelen vil jeg nærme meg kilden og opphavet til fenomenet "det irrasjonelle mennesket" gjennom Freuds begrep om det ubevisste. Enkelte kritikkpunkter til Freuds teori vil kort trekkes frem. Videre vises det til at resultater fra nyere kognitiv og nevrovitenskapelig forskning støtter teorien om at deler av vår psyke opererer ubevisst. Til slutt vil jeg oppsummere hvordan det ubevisste forstås innen nyere psykoanalyse, og antyde noen konsekvenser av disse forståelsesmåtene. Oppsummert stiller jeg meg positiv til mulighetene som kan ligge i utvekslingen mellom kognitiv forskning/ nevrovitenskap og erfaring fra klinisk praksis, og at de kan virke utvidende for fremtidig utvikling av vår basalforståelse av psyken.

English title: Irrationality as a hidden expression of the unconscious

